

FÉLÚTON A NORMÁVAL TÖRŐDÉS ÉS A TÖRŐDÉS NORMÁJA KÖZÖTT

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK Szociális Munka Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2; e-mail: krammkele@axelero.hu

Foucault, Michel: *Abnormal: Lectures at the Collège de France 1974–1975*.
London: Verso, 2003.

A kötet, amely Michel Foucault Collège de France-ban „abnormális” címmel 1975-ben tartott előadásait foglalja magában, nemcsak a szerzői név, de a téma révén is számíthat a társadalomtudományok területén és a segítő szakmákban tevékenykedők érdeklődésére.

A 43 éves koráig országról országra zarándokló, „tárca nélküli” tudós 1970-ben kapott katedrát. 1971-től haláláig, 1984-ig (az 1977-es alkotóévet kivéve) minden évben egy-egy új kutatási témakörben tartott egyetemi előadásokat. A mindig túlszűfolt teremben magnófelvétel készült az előadásokról. A könyv e felvételek átirat anyaga.

Kevés olyan kategória ismert, mely annyira hozzátartozna a szociológia önazonosságához, társadalom- és emberképéhez egyaránt, mint a *norma* fogalma. Jóllehet a szociológia funkcionális, konfliktus-orientált és interakcionista nézőpontjai több alapfeltevésekben eltérnek egymástól, abban egységesnek tekinthetők, hogy az embert valamennyi irányzat elsősorban normavezérelt, viselkedésében szociális szabályokhoz igazodó, értékeken alapuló normákat követő társadalmi lénynek tekinti. A norma tehát sarkalatos társadalmi tény. A 19. század mérvadó társadalomtudósainak zöme (pl. Ferdinand Tönnies, Henry S. Maine, Emile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel) mindenképp a premodern agrártársadalomból a modern ipari, városiasodott és bürokratizált társadalomba történő átmenet társadalmi normákat érintő következményeit próbálta megfogalmazni. Szinte mindannyiukról elmondható a normateremtés szándéka is, amennyiben a modernitás hatásában több szempontból negatív kísérőjelenségeinek (elidegenülés, anómia, bürokratikus racionalizáció, individualizmus, antropocentrizmus, nacionalizmus, militarizmus, stb.) leírásában, a társadalmi fejlődés melletti morális elköteleződés vezette őket.

Noha a rossz történelmi szerepét megfogalmazó Hegeltől, a rombolónak látszó erők hasznosítható vonásait felismerő Marxon át, a negatívumban rejlő társadalmi funkciót és hasznot észretevő Durkheimig jelentős tudósok foglalkoztak az *abnormalitás* történelmi és társadalmi szerepével, az abnormalitás fogalmának reflektív, szemléletet meghatározó elemzését, mélyreható értelmezését Foucault végzi el. Foucault előadássorozatában megpróbálja összefűzni és egységes keretbe helyezni az abnormalitás modern fogalmának kialakulásához vezető elemeket. Kutatási eredményei tartalmukat tekintve is igen fontosak.

Ugyanakkor eme abnormalitás-kutatások módszertani sajátossága az, hogy erőteljesebb bennük a *genealógiai*, mint az *archeológiai* perspektíva. Foucault munkásságában – aki ekkorra már egy egész nemzedék szellemét hozta mozgásba – 1969 óta volt megfigyelhető az a gondolati küzdelem, melyet a szubjektum ismeret- és lételméleti helyének újra-meghatározásáért vívott. E fordulópont személyes vetülete az élet delének kritikus időszaka, amikor – C. G. Jung szerint – valamennyien szembekerülünk a „merre tovább?” kérdésével. Különösen fontos lehetett ez a problematika egy Nietzsche gondolkörében élő gondolkodó számára. Ám a „válj önmagaddá!” intelmét megfogalmazó, minden régi értékünk átértékelésére bujtogató Nietzsche világa olyan labirintus volt, melyből nem valamely közösség, hanem a szellemi összeomlás, az elmebaj felé vezetett kijárat. A személyes fordulat közvetlenül az 1968/69-es egyetemi diákmegmozdulások után kezdődött. Az akkoriban Tunéziában tanító Foucault lemaradt a nyugati diákok „forradalmáról”. Így csak a média révén értesült arról, hogy a bátor és eredeti gondolkodás hőseiként számon tartott kritikai értelmiségiek számos vezetője miként viselkedett konformista filiszterként és futamodott meg a gyakorlati kiállítás feladata elől. Volt aki – abban reménykedve, hogy majd a „struktúrák és nem az emberek csinálnak történelmet” – egyszerűen „elbújt”; míg mások látványosabb módon mutatták meg azt, hogy a gyakorlat helyett inkább az elméletet választják. Th. W. Adorno például megjelent ugyan a tüntető diákok előtt, sőt nyílegyenesen a mikrofon felé indult, de közvetlenül előtte elkanyarodott és a legközebb álló ajtón az épületbe iszkolt. Ama radikális gondolkodók zöme, akiknek filozófiája a feudálonológiai keretből való kitörést hirdette, tudniillik annak túrhetlenségét, hogy a többség szenvedjen kevesek jóléte miatt, most az élet és mű közti választásként tekintett a diákság régi proletárforradalmak iránti nosztalgiákat idéző felkelésére; és a művet választotta.

A diákmegmozdulások után kialakult az ifjúkori eszményeikkel való kapcsolatukat megőrizni akarók „68-asok”-nak nevezettek csoportja. Foucault fokozatosan módszertant váltva veszi fel a mindennapi élet és az intézmények elemzésének ifjúkori, később elejtett fonalát. A módszertani irányváltással feltehetően ugyanúgy meglepte a szakembereket mint önmagát. Eladdig szinte nyilvánvalónak tűnt, hogy a tudás feltételeit vizsgáló Foucault számára az „archeológiai” (a diskurzus, a beszédmód által meghatározott gyakorlatot, a tudást meghatározó rendet a vonatkozó szövegarchívumok feltárása révén kutató) módszer az, amit érdemes megőrizni és fejleszteni a változó tárgyú kutatásokban. A pszichiátria és a medicina történetének archeológiai vizsgálódása nyomán helyezkedett arra az álláspontra, hogy egy-egy történeti kor meghatározott tudásformához, kulturális kódokhoz kötődő rendjének, intézményeinek és gyakorlatának kialakulása nem univerzális érvényű lineáris fejlődés, hanem sajátos helyi értékű mutációszerű megszakítottságok eredménye. *A bolondság története* (1961), valamint *A klinikai orvoslás születése* (1963) című könyvek megjelenése után fordult érdeklődése a pszichiátria és medicina partikuláris tárgykörén túlmutató új terület, az „ember” modern filozófiai konstrukciójának témája felé. Foucault két nagy – gondolkodásmódot és társadalmi rendet átalakító – megszakítottságot ismert fel a „rendszer” helyett az embert mértékké tévő reneszánsz kort követően: a klasszikus (a 17. század közepén kezdődő) és a modern (a 19. század elején induló) korszakot. Második nagy alkotói periódusának reprezentatív művei *A szavak és a dolgok* (1966), és a periódust lezáró *A tudás archeológiája* (1969), továbbá a *Mi a szerző?* (1970) monda-

nivalója összecsengett a filozófia nyelvi fordulatát katalizáló nézetekkel. Habár ő maga sosem vált valamely irányzat hívévé, kritikusai az embernek, mint ismeretelméleti szubjektumnak a halálát előre jelző Foucault-t a monoidentitás lehetetlenségét, a plurális személyiség fragmentáltságát, cseppfolyósságát, annak narratív keretben történő folyamatos feltalálását, de- és rekonstruálását tárgyaló posztstukturalista gondolkodók kiemelkedő képviselőjének rangjára emelték. Éppen ennek az elismertségnek köszönhető, hogy 1969 végén – a külföldi tanítás (Svédország, Lengyelország, Nyugat-Németország, Tunézia) és Franciaországon belüli oktatói „ingázás” hosszú vándorévei után – a híres Collège de France-ban kapott tanszéket.

A '68-at követő módszerváltás mögött szemléletváltás – foucaulti fogalommal élve: új *problematizálás* – áll. Jürgen Habermas sztoikusnak nevezte az archeológiai tekintet. A sztoikus életfilozófia egyik fő sajátossága a *túlélő* mentalitás. Bizonyos fokig ezt a mentalitást őrizte meg később a csupán a gondolkodás, de nem az intézmények megváltoztatását célul tűző humanista hagyomány. A hatalomtól és hatalmi intézményektől való függetlenséget eszményítő humanisták ellenpontjaként fellépő reformerek viszont éppen fordítva, a gondolkodásmód megváltoztatása nélkül törekedtek az intézmények átalakítására. Foucault archeológiája a humanista tradícióhoz kapcsolódott, amennyiben az általa „ellen-tudománynak” nevezett etnológiából és pszichoanalízisből merítette erejét. Az archeológiai módszer egyrészt önnön kultúránk idegen szemével történő etnológiai vizsgálata, másrészt a S. Freud nyomán „belső idegen államunkként” felfogott történelmi és társadalmi tudattalan napvilágra hozatala. Míg a társadalmilag elismert dolgokat az elutasítottal szemben elsőbbséget élvezőnek feltételező Durkheim-t Foucault szemléletileg a negatív és pozitív jelenségek egyidejű magyarázatára törekvő Lévi-Strauss révén igyekezett túlszárnyalni, addig a bolond és épeszű közt minőségi különbséget vélelmező pszichopatológiai iskolát a normális és patológikus közt csak fokozati, de nem minőségi különbséget látó freudizmus által törekedett meghaladni. Csakhogy a strukturalista gondolkodás a szubjektum eltűnéséhez, ezáltal módszertani antihumanizmushoz vezet. Az izolált egyén elfojtásainak tudatosítására koncentrááló pszichoanalízis pedig a társas cselekvés szempontjából inkább bénítja, mintsem ösztönzi a szubjektumot. S amint ezt a '68-as események mutatták, nem nyitott társadalmi cselekvési teret a represszív (elfojtó) hatalom Herbert Marcuse és Erich Fromm által kidolgozott elmélete sem.

A képviseltek érdekeitől elszakadó, elsősorban politikailag és gazdaságilag erőteljes csoportok igényeit kiszolgáló, a társadalmilag diszkrimináltakról tudomást sem vevő képviselők demokráciát a társadalmi problémák megoldására önmagában erőteljesnek tekintő, a pártpolitikában nem bízó Foucault nem elégedett meg az egyetemi professzori státusz egzisztenciális biztonságával. Ellenkezőleg, az addig gyökértelen, csak szellemi otthont építeni képes tudós számára személyes üggyé válik a praxis kérdése. A praxis azonban elválaszthatatlan az értékektől, az erkölctől és az ezeket megvalósító szubjektumtól.

A modern fejlődés előfeltétele az addig összefonódott területek differenciálása, felosztása. E folyamat eredményeként emancipálódott politika és a tudomány az erkölctől. Az előbbi Machiavelli, az utóbbi Descartes és Galilei munkásságának eredményeképpen. S e folyamathoz tartozik a minden személyt egyenlően és elidegeníthetetlenül megillető emberi jogok kötelességektől független megjelenése és

társadalmi védelme. Foucault arra a felismerésre jutott, hogy a szekularizált világban immár az erkölcs szorul védelemre a tudománnyal, politikával és joggal szemben.

Ekkor kerül a cselekvő szubjektum a cselekvési térhez jutó Foucault érdeklődésének középpontjába. A kihívás nem kevesebb, mint az önnön gondolkodásrendszeréből kiiktatott szubjektum visszaszerzése, egyúttal lemondás saját addigi, szinte kanonizált elméletének igazolásáról. A hatalmat és a szubjektumot problematizáló új kutatási program élete végéig tart majd. Az új cél: megmutatni azt, hogy az emberi test és a népesség normalizálására irányuló diszciplináris társadalom hatalmi technikái és hatalmi hálózata terében, miképpen jött létre az önmagával én-technológiák révén törődő modern individuum. Minthogy a tudományt nem annyira a téma, mint a módszer teszi, magától értetődő a módszertani megújulás. Módszertanilag a Friedrich Nietzsche (ld. *A morál genealógiája*, 1887) nyomán *genealógiának* elnevezett – a tudás és hatalom modernkori összefonódása társadalmi tudattalanba süllyedt előtörténetének feltárását célul tűző – kutatói megközelítés révén a „jelen történetének” megírására vállalkozik. Ekkor még nem tudni, hogy amiatt hátrált-e vissza a régi területre, hogy lappangó erőt mozgósítva, erejét és lendületét visszanyerve, majd újra nekirugaszkodhasson egy másféle nyelvfilozófiai szintézis létrehozása érdekében, vagy pedig egész gondolkodásmódját érintő újrakezdésről van szó. Az új feladat véghezviteléhez Nietzsche műveiből merített inspirációt. Ám, amíg módszertanilag Nietzsche továbbfejlesztőjévé vált, addig szemléletében és praxisában elhatárolta magát tőle. Munkáját részben a Nietzschevel való azonosulás és ellenazonosulás, rokonszenv és bírálat dialektikája hozta mozgásba. A gyengéket megvető, anti-plebejus Nietzschevel szemben, Foucault nem az emberek elvi egyenlőtlenségéből indult ki, hanem az egyenlőtlenségek csökkentésének kérdése izgatta. Az egyenlőség növelésének eszközét a plebejus ellenállásban, a társadalmi mozgalmak által megvalósítható – nem diktatórikus – kulturális forradalomban látta. A praxis konkrét terét keresve, azt – ellentétben pszichoanalitikus barátjával, Jacques Lacannel – nem az egyén szimbolikus terében, hanem a civil közösségek társadalmi mozgalmaiban találta meg. A „infámis” helyzetű emberek sorsa az erkölcsi fejlődés szempontjából a legfontosabb közügy, vélte a becsületüket veszített, megszégyenített, megalázott, abnormálisnak bélyegzett emberek sorsának megváltoztatása érdekében fellépő különféle társadalmi mozgalmakhoz csatlakozó Foucault. Ez azt jelenti, hogy a hatalom története elválaszthatatlan a társadalomból kizárt, elveszetteknek tekintett abnormális emberek történetétől.

Foucault tehát abba a civil társadalomba helyezte a bizalmát, melynek létezésével nem számoltak a modern társadalom megálmodói. A civil társadalom virágba borulása a szociológia 19. századbeli kialakulásával párhuzamos. Mivel az új közösségi formák kibontakozása a régi, főként rokonsági-bázisú kapcsolatok felbomlásával járt együtt, a pozitívumokhoz képest a negatívumok észrevételére fogékonyabb emberek a közösség eltűnéseként élték át a folyamatot. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi az 1950-es évektől egészen napjainkig, amikor, miközben számos új együttélési, dialogikus módszer, s ehhez kapcsolódó pszicho- és szociotechnika alakult ki, az emberek a nukleáris család bomlási folyamata és a – hegeli meghatározás szerint – egyetlen uralkodó szenvedéllyel jellemezhető modern embertípus erodálódása miatt (mely embertípus, paradox módon ma főként a terrorista alakjában testesül meg) a szubjektum eltűnéseként élik meg a változást.

A hetvenes évek elején előbb a börtönviszonyok megváltoztatásáért küzdőkkel, a melegek jogaiért harcolókkal és a kelet-európai disszidensekkel szolidáris, majd a késő modern korszak kezdetét jelentő olajválsággal egyidőben (1973) elméletileg és gyakorlatilag egyaránt visszatért pályakezdésének fő témaköre, egy nem konformista embercsoport, az *abnormálisként* konstruált pszichiátriai betegek vizsgálatához.

Mind a börtönkutatásokban, mind a pszichiátriai kutatásban, a civilizáció folyamatát (1937) elemző Norbert Eliashoz hasonlóan, nemcsak azt vizsgálta, hogy a modern külső *normalizáló* (erkölcsi felszólító erővel bíró normákat hatalmi műveletek révén létrehozó és fenntartó) társadalmi kontroll miképpen vált automatizált, belsővé tett fegyelemmé, de azt is felismerte, hogy a modern individuum éppen ennek a normalizáló gyakorlatnak köszönheti a létét.

Az „abnormális” című egyetemi kurzus célja annak bemutatása volt, hogy a különböző normateremtő folyamatok egymásra gyakorolt hatásának eredményeként miképpen jött létre és miben áll az abnormalitás modern fogalma. Az előadásorozat egyúttal alkalmat adott Foucault addigi kutatásainak genealógiai módszerrel történő újraszintetizálására. Foucault sokoldalúan dokumentált vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a korabeli vizsgáló, mérő, osztályozó, kizáró és felügyelő kontrollmechanizmusok a 19. század végére a „degeneráltak” három nagy tudományos formakörét hozták létre. Ezek a következők: a biológiai eredetűnek felfogott torzszülöttek, az élettani kórháttérűnek tekintett fegyelmezetlenek és a pszichoszexuális zavarként értelmezett onanizálók csoportja. Az „abnormális” személyek közös jellemzője, hogy nem illeszkednek be a modern oktatás, illetve diszciplináló társadalom normatív rendszerébe. Foucault tárgyalásmódja esszészerű. Rendre egy-egy, az adott téma szempontjából mellékesnek tűnő kérdés (pl. a vadászok közösséget védő feladatának megszűnése az agrártársadalom létrejöttével; a leprakórházak funkciójának átalakulása a lepra európai visszaszorulása után; a gyónás medikalizálódása a szekularizált társadalomban) szűk kémlelőnyílásán át pillant rá valamely problémára, majd a látószöveget tágítva jut el a tárgykör alapkérdéseire. Alapvető következtése az, hogy a nemcsak elnyomó, hanem lehetőségeket teremtő, tehát produktív hatalom a kontroll révén biztosít egyfajta eltorzult, „übüeszk” (cinikus és kegyetlen) törődést. A kötet az abnormalitás technológiát létrehozó pszichiátria tükrében elemzi és tárja fel az elidegenült, übüeszk törődés vonásait. Nemcsak azt mutatja meg, hogy a modern korban miképpen telítődött racionalitással a hatalom és a személyes törődés dimenziója egyaránt, hanem azt is igazolja, hogy e három témakör és ezek intézményesült szférái: a tudomány, a politika és az erkölcs dimenziói visszavezethetetlenek egymásra.

Foucault nem használta a *trianguláció* Norman K. Denzin által bevezetett fogalmát, ám önnön fejlődésében az adott jelenséget különféle nézőpontokból és különféle perspektívák metszéspontjában vizsgáló interdiszciplináris trianguláció megvalósítójává vált. A szubjektum alapvető szükséglete, hogy normálisnak érezze magát. A normalitást alátámasztó, stabil normákat kínáló vallási rendszerek meggyengülése után a szubjektumra szakadt saját normái választásának és ápolásának feladata. Albert Camus *A pestis* című regényének tanúsága szerint az emberek hajlamosak maradtak arra, hogy a pestis elmúlása után is annak normái szerint éljenek. Az embereknek szakadatlanul újra kell teremteniük a normalist, egyébként megbolondulnának, véli Camus. Nem mindegy azonban, hogy kontrolláló módon törődünk-e a normákkal, vagy pedig az etika önálló dimenziójában valósítjuk meg az önmagunkkal és másokkal törő-

dés feladatát. Az „abnormális” előadássorozat befejeztével Foucault elméleti munkássága és tevékenysége mind inkább erre a kérdésre, a törődő és szolidáris emberi kapcsolatok elevenen tartásának és megújításának feladatára összpontosult. Ez a kérdés, melynek megválaszolásában Foucault a kisközösségek, ezen belül a sorstársi közösségek társadalomalkotó szerepét hangsúlyozza, véleményem szerint, nem csupán saját szellemi fejlődésében volt nagy jelentőségű, hanem igen fontos a társadalomtudományok számára is.